

ligt at opnå et sidste landsdækkende overblik 1647/52, andrager den maksimale udjævningsprocent ved midten af 1600-tallet stadig ca. 45 %. Aristokratiseringstendenserne – og de meget begrænsede muligheder for social mobilitet – præger stadig billedet frem mod statsomvæltningen 1660, og selv enevælden ændrer næppe præg af økonomisk og social magtkoncentration, selvom rekrutteringen af de dominerende éliter delvis ændres.

Afhandlingen afrundes af en meget fyldig og meget klar rekapitulering af undersøgelsen og sammenfatning af dens resultater (s. 177–87). Det fremhæves med rette, at »undersøgelserne har uddybet vor viden på to punkter«; det hører til afhandlingens største fortjenester, at den har givet os langt større og sikrere indsigt i rostjenestens organisationsformer og påligningsgrundlag, og at den har givet os den sikkerhed i vurderingen af taksationernes vidneværdi til belysning af ejendomsfordelingen, vi hidtil har savnet. Til afhandlingens fortjenester hører videre, at den med statistisk rimelig sikkerhed underbygger kortlægningen af forskydningerne i den adelige ejendomsfordeling i 1600-tallets første halvdel og formentlig også fra 1580'erne. Analyserne af den økonomiske differentieringsproces rummer undertiden mere kontroversielle elementer, som bl. a. beror på en vis mangel på afklaring af begrebsapparatet og af undersøgelsesstrategien, men også på, at de økonomiske, sociale og andre komponenter i udviklingsforløbet ikke helt kommer til deres ret. Men også disse afsnit af bogen bringer værdifulde iagttagelser og resultater, om ikke altid overraskende, så dog – som forf. selv siger – bidrag til nuancering af den hidtidige forskning. Endelig hører det til bogens fortjenester, at den er gennemført med bevidst anvendelse af moderne historisk metode og statistisk teknik. Og meget mere kan man næppe med rimelighed forlange af en solid disputatsafhandling.

E. Ladewig Petersen

E. Ladewig Petersen: Christian IV.s pengeudlån til danske adelige. Kongelig foretagervirksomhed og adelig gældstiftelse 1596–1625. Københavns Universitet, Institut for økonomisk historie. Publikation nr. 8. Kbh. 1974. 152 sider.

En allmänt vedertagen uppfattning är att den danska statens ekonomi blev mycket god under senare delen av 1500-talet. Det berodde bl. a. på flera finansiella reformer och den långa fredspanen. Man har i tidigare forskning noterat att förhållandena t.o.m. gav utrymme för kungen att låna ut pengar. När E. Ladewig Petersen undersöker Christian IV:s penningutlåning till dansk adel 1596–1625 är det ändå i princip ett nytt forskningsområde han beträder. Ämnet är intressant inte endast p.g.a. nyhetens behag utan bl. a. också därför att Ladewig Petersen med detta fäst uppmärksamheten på den ganska unika situationen att en furste i 1500- och 1600-talets Europa hade ett stort kassaöver-skott till sitt förfogande, som han placerade på ett vinstgivande sätt.

Det förhållandet att Christian IV:s penningutlåning till dansk adel inte behandlats tidigare i forskningen kan ha många orsaker. En av de viktigaste torde dock vara det faktum att forskaren här har att penetrera ett sällsynt komplicerat källmaterial. Det fanns nämligen inte någon fast etablerad förvaltning eller kontinuerlig räkenskapsföring vid kungens kassa under Christian IV. Det innebär att Ladewig Petersen tvingats följa de kungliga länetransaktionerna i skilda serier av källmaterial. De viktigaste är räntekammararens räkenskaper, omslagsförvaltningens i Kiel bokföring, två skuldregister upprättade av kungen 1605 resp. 1625–30 samt anteckningar i Christian IV:s egen kalender. Då det i flera fall förekommer dubbelbokföringar i de olika räkenskaperna har författaren sökt öronmärka varje enskilt lån för att följa det genom källsviterna. Det är med andra ord ett mödosamt och tålamodsprövande arbete, som ligger bakom de redovisade

resultaten. Speciellt för den som tidigare inte haft tillfälle att närmare studera det här utnyttjade materialet skulle man dock önskat att Ladewig Petersen gjort sig själv större rättvisa genom att lite mer diskutera de komplikationer som källmaterialet innehåller och de överväganden han ställts inför. Bl. a. de komplicerade institutionella förhållandena föranleder också en önskan att författaren genomgående utnyttjat tabellhuvuden för att ange vad redovisade siffror står för. Ibland återger nämligen tabeller endast delar av kungens utlåning till adeln, ibland nästan den totala utlåningen.

Förf. har emellertid inte endast lyckats bemästra ett svårpenetrerat källmaterial. Undersökningen bryter dessutom förtjänstfullt med »gammaldags» statsfinansiell forskning i Danmark, vari även ingår ett par relativt nyutkomna arbeten.¹ Till skillnad från denna institutionsorienterade forskning – vars främsta syfte är att fastställa förvaltningens organisation och statsinkomsternas storlek – anlägger Ladewig Petersen ett funktionellt eller frågeställningsorienterat perspektiv. Det innebär inte endast att han på ovan nämnt sätt söker svar på sina frågor i en rad skilda typer av material. Han utreder dessutom lånens orsaker och analyserar dem därvid från både långgivarens och låntagarens synpunkt. Tyvärr saknas med något enstaka undantag explicita uttalanden från såväl kungen som adelsmännen om motiven för ut- resp. upplåningen. Det innebär att forskaren är hänvisad till faktiskt vidtagna åtgärder för att söka bestämma bakomliggande ambitioner. Den besvärande bristen på adliga kassa- och godsräkenskaper omöjliggör också som regel att i detalj följa upplåningens orsaker och effekter. I denna del av undersökningen kan emellertid Ladewig Petersen anknyta till sina tidigare betydelsefulla forskningar rörande adelns ekonomiska förhållanden vid denna tid. Det är tydligt att man kan spåra komplicerade motiv bakom upplåningen från kungen: investering i boskapskötsel för att ta sig ur den lågkonjunktur som drabbade åkerbruket vid denna tid, ökade svårigheter att erhålla lån på den traditionella lånemarknaden i Kiel samtidigt som kungen erbjöd lägre ränta än Kiel, behovet att ibland undsätta ekonomiskt svagare släktingar för att inte släktgodset skulle splittras, spekulation i godsköp, omfattande slottsbyggen, utbildningsresor på kontinenten osv. Principiellt uppfattar Ladewig Petersen adelns upplåningsbehov som rationellt motiverat. På ett förtjänstfullt sätt ifrågasätter han därvid den äldre forskningens ståndpunkt att lånen var ofruktbara och endast syftade till att upprätthålla adelns konsumtion på överdådig nivå.

Speciellt frapperas man av de mycket stora penningbelopp som administrerades vid den kungliga kassan, och hur Christian IV uppenbarligen bedrev en aktiv kapitalpolitik. Följande kommentarer är avsedda att ge relief åt undersökningens resultat utifrån en jämförelse med förhållandena i Sverige. De skall således inte uppfattas som kritik mot framställningen och de nödvändiga avgränsningar av ämnet som Ladewig Petersen gjort. Min uppfattning är emellertid att en dylik jämförelse mellan Danmark och Sverige är givande av flera skäl och att den kan ge uppslag till nya forskningsuppgifter med utgångspunkt i de resultat som denna undersökning gett.

Förekomsten av en kassa direkt under kungens disposition och mer eller mindre integrerad med statskassan var relativt vanligt i Europas stater under medeltiden. I Sverige kan en sådan också beläggas under Gustav Vasa och hans söner.² Även om den kungliga

¹ K. Krüger, *Die Einnahmen und Ausgaben der dänischen Rentmeister 1588–1628. Ein Beitrag zur frühneuzeitlichen Finanzgeschichte.* Marburg 1970; J. Engberg, *Dansk finanshistorie i 1640'erne.* Skrifter udgivet af Jysk selskab for historie. 28. Aarhus 1972; jfr. E. Ladewig Petersens kritik av dessa arbeten i *Hist. tidskr.* 1974, s. 423 ff.

² För detta och det följande, se B. Odén, *Rikets uppörd och utgift. Statsfinanser och finansförvaltning under senare 1500-talet.* Bibliotheca historica Lundensis. 1. Lund 1955, s. 138 ff.; B. Frederiksson, *Försvarets finansiering. Svensk krigsekonomi under skånska kriget*

kassan under Gustav Vasa växte till ganska betydande belopp var den ändå uppenbart liten jämförd med de mycket stora summor, som Christian IV förfogade över. Under Gustav Vasas söner krympte den kungliga kassan samman till en handkassa med liten omsättning. Hela 1600-talet igenom stod dessutom hovstatens medel under kungens egen disposition. Under skånska kriget 1675–79 svällde dessa ut kraftigt främst beroende på stora utbetalningar till gardesförbanden. Som ett resultat av Karl XI:s finansiella reformer under 1680-talet byggdes därtill upp en kunglig skattsamling av ansevärda mått i valvet Elefantens under det kungliga slottet.

Vad som skiljer den kungliga kassan under Christian IV från den under Karl XI är att i Danmark uppbars inkomster direkt vid kassan, vilka kunde överföras till t. ex. rättekammaren. I Sverige mottog Karl XI anslagna medel från bl. a. rättekammaren. Anledningen till denna skillnad finns inte utredd i tidigare forskning. En viktig förklaring torde dock ligga i det förhållandet att Danmark då ännu var ett valrike. Av politiska skäl borde därför kungen ha varit angelägen att bevara denna statsfinansiella ordning (jfr resonemanget nedan om regale-inkomsterna). Även efter enväldets genomförande fanns visserligen en motsvarande kunglig kassa. Främst till följd av minskade inkomster från öresundstullen hade den emellertid mer begränsad betydelse då. Redan under 1650-talet synes den t. ex. inte ha spelat någon nämnvärd roll i den då akuta finanskrisen, men under 1670-talet hade den en viss krigsfinansiell betydelse.³

Man frågar sig hur den danske kungen överhuvud kunde åstadkomma ett så stort kapital. Trots Ladewig Petersens uttalade syfte att inte undersöka kungens totala ekonomi framgår av framställningen att inkomstsidan i den kungliga kassan har dominerats av öresundstullen, andra tullar, överskottet från rättekammaren, inkomster från den kungliga delen av Slesvig-Holstein samt Älvsborgs lösen.⁴ Det faktum att öresunds- och andra tullar uppbars vid den kungliga kassan hade sin legala grund i uppfattningen att vissa inkomster var regale. De tillföll kungen på privaträttslig grund, och han kunde förfoga över dem oberoende av beviljningar – ett förhållande som ju kunde ge den kungliga kassaförvaltningen politiska konsekvenser.

Speciellt öresundstullen innebar en mycket viktig, kontant tillgång i kungens händer. Den hade införts redan på 1420-talet. Under slutet av 1500- och början av 1600-talet ökades inkomsterna härifrån högst betydligt dels genom att man började beskatta varukvantiteter dels genom att kontrollen och övervakningen skärptes. Under slutet av 1500-talet ökades kronans ränteinkomster från jord genom en effektivisering av skatteupp-

1675–79. *Studia historica Upsalensia*. 81. Uppsala 1976, s. 70 f.; J. Cavallie, *Från fred till krig. De finansiella problemen kring krigsutbrottet år 1700*. *Studia historica Upsalensia*. 68. Uppsala 1975, s. 40 f.

³ Se Aa. F. Blomberg, *Fyns vilkår under svenskekrigen 1657–1660*. Odense University Studies in History and Social Sciences. Vol. 11. Odense 1973, passim; Kongehusets arkiv, Christian V, Kongens Regnskabsoversigter over Particulærcammeret 1670–98, RA; Rentekammeret, skatkammeret, kasse- og regnskabsvæsen, rentemesterregnskaber 1677–79, Rtk. 216.76, 79, 83, RA; jfr. även E. Marquard, *Kongelige kammerregnskaber fra Frederik III.s og Christian V.s tid*. Köpenhamn 1918, t. ex. s. 110, 126, 146, 164, 179, 195, 215; C. Christiansen, *Bidrag til dansk statshusholdnings historie under de to første enevoldskonger*. 2. Köpenhamn 1922, s. 843. Jfr. också H. Landbergs tolkning att Karl X Gustavs och Karl XI:s reduktions- och andra statsfinansiella reformer i Sverige syftat till att göra kungamakten bevilningsmässigt och därmed politiskt oberoende. *Kungamaktens emancipation. Statsreglering och militärorganisation under Karl X Gustav och Karl XI*. *Scandia* 1969, s. 93 ff.

⁴ För den kungliga kammaren och dess relation till de övriga statsfinanserna under Christian IV, se även t. ex. Krüger, s. 210 ff., Engberg, s. 266 ff., E. Ladewig Petersen, *Fra domænestat til skattestat. Syntese og fortolkning*. Odense 1974, s. 21 ff.

börden och en skärpning av skattetrycket. Läger man därtill de mycket stora belopp Älvsborgs lösen gav 1616–19 (sammanlagt 1 miljon rdr.) tillsammans med det faktum att Danmark hade fred 1570–1611 har man huvuddelen av förklaringen till det förhållandet att Christian IV hade en ekonomisk ställning nästan utan motstycke bland furstarna i samtidens Europa.

Sveriges statsfinansiella läge under motsvarande tid var nära nog det motsatta. Man hade inte bara att prestera det mycket stora krigsskadestånd, som Älvsborgs lösen innebar. Perioden var dessutom fylld av krigståg i Baltikum, vilka kostade mycket stora summor. Den svenska statsledningen kämpade med betydande ekonomiska svårigheter och tvangs ständigt ta ut nya pålagor av landets befolkning.⁵

Det var nämligen i stor utsträckning de dyrbara krigen, som undergrävde statsfinanserna i 1600-talets Europa. Under kalmarkriget 1611–13 och kejsarkriget 1626–29 visade det sig också att trots att den danska statsmakten normalt hade en bredare finansbas till sitt förfogande än den svenska, förslog inte ens dess tillgångar långt i krigsfinansiella sammanhang. En viktig anledning härtill var att den danska armén till sin huvuddel bestod av värvade trupper. Inför ett krig måste man därför företa stora och mycket dyrbara värvningar bl. a. på kontinenten. Vi vet från svensk forskning att omfattande värvningar på kontinenten ställde stora krav på statskassan inte endast under upprustningen utan också under avvecklingskedet och delvis även under själva krigen.⁶ Tyvärr sviker i stor utsträckning källmaterialet från Christian IV:s låneverksamhet i samband med kalmarkriget. Det framgår dock att kungen tvangs säga upp huvuddelen av sina utestående lån. Under kriget gjordes också stora utbetalningar från kungens kassa till krigsfinansiella ändamål.⁷ Inför och under kejsarkriget tvangs Christian IV t.o.m. själva ta upp lån för att klara det finansiella nödläge, som då snabbt uppstod.

Utifrån dessa konstateranden vore det en intressant forskningsuppgift att närmare jämföra de krigsfinansiella problemen i Danmark och Sverige under 1600-talet för att fixera likheter och skillnader.

Ladewig Petersen har som nämnts inom ramen för sin undersökning endast kunnat antyda övriga delar av den kungliga ekonomin utöver adelslånen. Det framgår dock att Christian IV har satsat av sitt kapital i projekt som Ostindiska och andra handelskompanier, valfångst vid Spetsbergen, lån till utländska furstar (England, Nordtyskland), befästnings- och andra byggen osv. Tesauering i form av skattsamling på kistbotten har också förekommit.⁸ Jämfört med förhållandena i Sverige spelar emellertid tesauering en mindre roll i Christian IV:s ekonomi. Anledningen till denna skillnad i kapitalplacering får bl. a. sökas i det förhållandet att de svenska kungakassorna sällan gav utrymme för en mer målmedveten kapitalpolitik – överskotten var alltför små. Den stora skattsamling som ägde rum under Karl XI:s tid hade i sin tur ett bestämt syfte – att ha kontanter till reds för att möta finansieringsproblemen under ett mobiliseringskede.⁹

⁵ Se S. A. Nilsson, *Kampen om de adliga privilegierna 1526–1594*. Skrifter utg. av Vetenskapssocieteten i Lund. 41. Lund 1952, s. 54 ff.; Odén, s. 359 ff.; S. A. Nilsson, *Hemlandet och de stora krigen under Gustav II Adolfs tid*. Saga och sed 1973–74. Kungl. Gustav-Adolfs-akademiens årsbok. Uppsala 1975, s. 132 ff.

⁶ Se t. ex. H. Landberg, L. Ekholm, R. Nordlund, S. A. Nilsson, *Det kontinentala krigets ekonomi*. Studier i krigsfinansiering under svensk stormaktstid. *Studia historica Upsaliensia*. 36. Kristianstad 1971, passim. Uppgifter om dessa problem på danskt håll återfinns också hos Blomberg, passim.

⁷ Ladewig Petersen, *Fra domænestat til skattestat*, s. 22 not 5.

⁸ Se även Engberg, s. 269.

⁹ Se Cavallie, s. 40 f.

En mer omfattande undersökning av de danska statsfinanserna vid denna tid ligger också utanför ramen för denna undersökning. Den kungliga kassan och Christian IV:s kapitalpolitik insatta i ett större sammanhang skulle dock kanske kunna möjliggöra ytterligare bestämmningar av de motiv som styrde kungens penningutlåning. Hade han t. ex. politiska bevekelsegrunder att genom dessa lån göra adeln politiskt beroende? Kan stödet till handelskompanier osv. i linje härmed ses som försök att vinna sympatier hos andra grupper inför en kamp mot rådet och högadeln? Ladewig Petersen hävdar att det inte förelåg några motsättningar mellan kungamakt och aristokrati vad gäller den ekonomiska politiken under Christian IV. Frågan är emellertid om inte t. ex. diskussionerna i samband med adelsbevollningen 1623-24 – då rådet uppenbarligen ville sätta skrankor för den kungliga maktutövningen inom finanspolitiken – visar på ekonomisk- och därmed också maktpolitiska motsättningar mellan Christian IV och adeln. Ytterligare forskning i detta större politiskt-finansiella perspektiv skulle kanske kunna kasta ytterligare ljus över dessa frågor och därmed syftena bakom Christian IV:s kapitalpolitik.

Sammanfattningsvis vill jag framhålla att Erling Ladewig Petersen med denna undersökning behandlat ett mycket intressant ämne. Framställningen redovisar inte endast viktiga resultat inom ett hittills försummat område. I stor omfattning stimulerar därtill resultaten till ny forskning inom angränsande ämnesområden. Ladewig Petersen har med detta arbete fogat ytterligare en viktig pusselbit till sitt utforskande av dansk ekonomisk historia under 1600-talet.

Berndt Fredriksson

Anders V. Kaare Frederiksen: Familierekonstitution. En modelstudie over befolkningsforholdene i Sejro sogn 1663-1813. Københavns Universitet, Demografisk afdeling, Statistisk institut: Publikation nr. 1. Kbh., Akademisk forlag 1976. 176 s., 50,00 kr.

Kjeld Villadsen: Pest, skatter og priser. Befolkningsudviklingen i Køge 1629-72. Skrifter udgivet af lokalhistorisk afdeling nr. 7. København, 1976. 96 s., ca. 30,00 kr.

During the second half of 1976 two short books have been published on population developments in small areas of preindustrial Denmark. Even though these studies have a common research theme – population structure – and common basic sources – church records – their design and presentation are diametrically opposite. Each of the researchers represents one branch of historical population literature. Villadsen belongs to the group who attempt to answer historical problems through statistical observation. Frederiksen belongs to those who improve the statistical basis for demographic observations and who emphasize methodological aspects. This opposition regarding research strategy and goals is well known; there is even a terminology: V. can be said to be a demographic *historian* while F. can be called a historical *demographer*. The strength of these two groups is far from equal: the statistically and methodologically oriented historical demographers have long dominated the field.

Putting researchers into categories is no simple matter. The case of F. is particularly complicated. He is an economic historian working in close co-operation with professional demographers. What he presents in this book is clearly methodological. However, his original aim was to write demographic *history*: to show "hvordan befolkningen . . . reagerede på skiftende økonomiske vilkår." He cites with approval Pierre Goubert who is a hero among most of us who desire to do more with population studies than assemble hard facts. F. stresses that most of the literature has previously neglected "at se en sam-